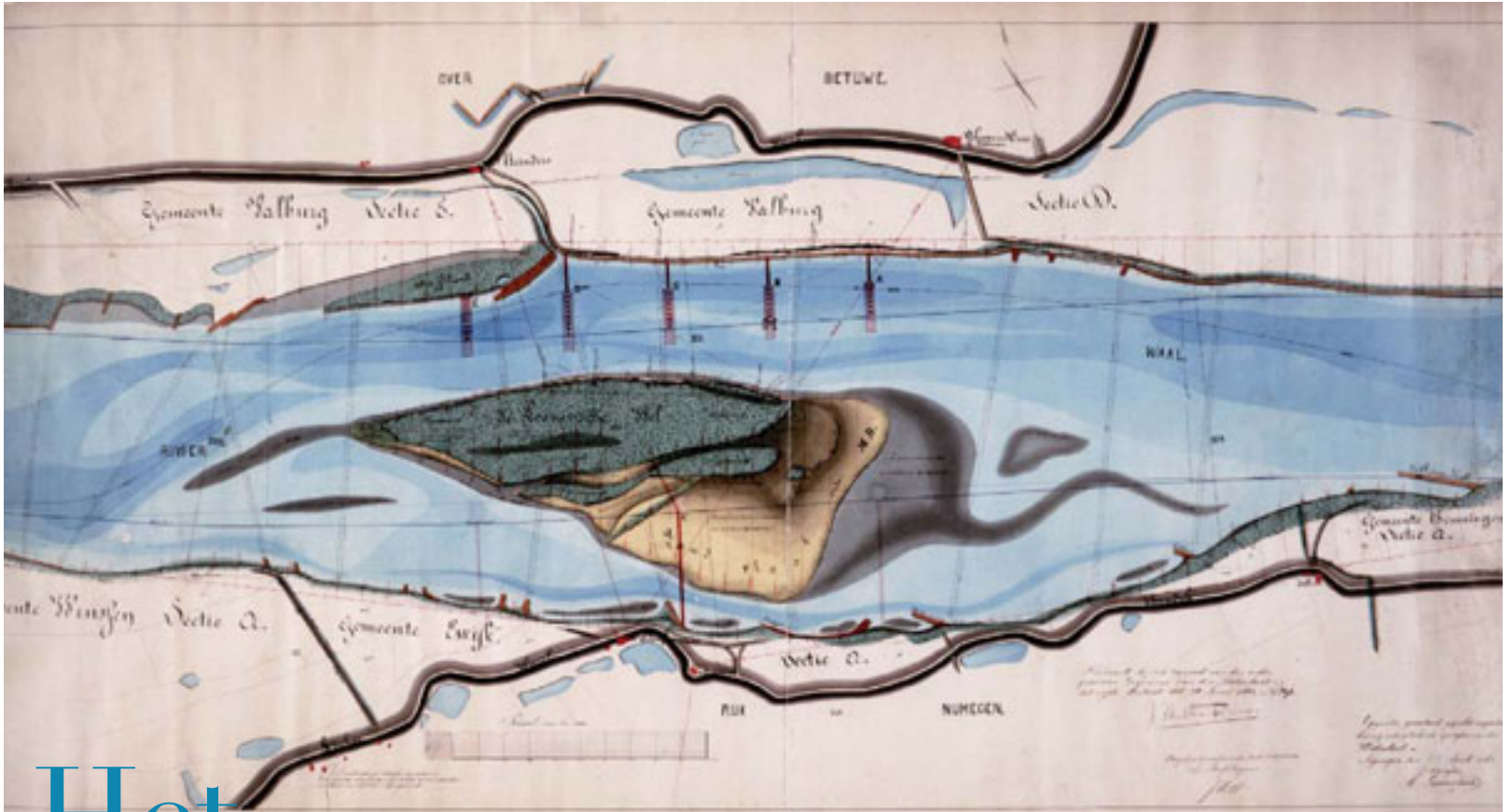

DRS. WILLEM OVERMARS
KUNSTHISTORICUS EN
LANDSCHAPSARCHITECT

DEEL 2 - NATUURONTWIKKELING IN DE PRAKTIJK

Het EEUWIGE landschap

Natuurontwikkeling in de praktijk

Bij natuurontwikkeling gaat het erom de natuurlijke processen die nog aanwezig zijn in hun kenmerkende en authentieke vorm weer tot ontwikkeling te brengen. Dat kan in alle landschappen. De voorbeelden die volgen gaan over de Rijntakken en de Maas, met twee heel verschillende strategieën: de Rijntakken en de Grensmaas.

Dat zijn beide snelle landschappen, maar soortgelijke principes gaan ook op voor de zandgebieden, het estuarium, de duinen en het veen. Ieder landschap heeft zijn specifieke processen, gebaseerd op de eigen 'Genius of the Place', en steeds zal er dus en andere strategie nodig en mogelijk zijn.

HET SNELLE LANDSCHAP: DE WAAL

*Denkend aan Holland
zie ik breede rivieren
traag door oneindig
laagland gaan,
rijen ondenkbaar
ijle populieren
als hoge pluimen
aan den einder staan.*

– Hendrik Marsman, 1936

Het stereotype van het rivierengebied in het midden van de 20ste eeuw is duidelijk in dit overbekende gedicht. Een eindeloze groene vlakte, weinig bomen, veel lucht en wolken

1 – DE GEDAANTE VAN DE WAAL VOOR DE AANLEG VAN DE KRIBBEN. HET EILAND DE PLAAT BIJ EWIJK, MET ONDERGEDOKEN ZANDBANKEN, DROGE ZANDVLAKTES EN OOBOS. HET EILAND WANDELDE IN RUIM HONDERD JAAR VAN DE ZUID NAAR DE NOORD-OEVER, EN OMGEKEERD. HET IS NU OP WEG NAAR HET NOORDEN. AAN DE NOORDKANT DE RESTEN VAN GEULEN UIT EERDERE EEUWEN. IN DE RIVIER STAAN DE EERSTE VOORBEELDEN VAN HET TOEN NIEUWE TYPE KRIBBEN INGETEKEND.

NATIONAAL ARCHIEF, 'S-GRAVENHAGE, WCAP 3590.

erboven vormen de basis.

Bij nadere beschouwing blijken er in het rivierlandschap aantal duidelijke te onderscheiden lagen te onderscheiden: het groene gras en de opdeling met prikkeldraad in percelen van de landbouw, de hoge schoorstenen met (vroeger) rookpluimen van de steenfabrieken, de schepen op de rivier, en de rivier zelf die strak tussen de basalten kribben ligt.) Die kribben hebben een enorme verandering teweeg gebracht in rivierenland.. Ze lagen er in 1950 nog maar 80 jaar. Daarvoor hadden de rivieren en de uiterwaarden een compleet andere gedaante. Zonder de negentiende eeuwse kribben meanderden de grote rivieren onstuimig door het landschap. Een uiterwaard had altijd wel

een 'schaar', een oever met steilrand die bezig was weg te eroderen, en een 'aangroeiend sand', een oever die via een hoger en breder wordende zandbank aangroeide. Dat proces verliep, op de schaal van een landschap, heel snel. In honderd jaar verlegde de Waal bij Ewijk zijn loop van de Betuwse kant naar de Maas-en-Waalse kant.

De mensen hadden de grootste moeite om de rivieren binnen de kunstmatige grens van de dijken te houden. Dat lukte ook niet altijd, er zijn heel wat dorpen half in de rivier gezakt, en er moesten steeds nieuwe dijken rond nieuwe uitbochtelingen van de Waal worden aangelegd. Het had ook zijn betekenis voor de aard van de uiterwaarden. Omdat alle land elke 100 - 200 jaar geheel verspoelde, kwamen er maar sporadisch, op vergeten plekjes, dikke kleilagen voor. De jonge uiterwaarden waren zandig, dor en droog, met een daarbij horende vegetatie. Pas later kwam er een dun laagje klei op te liggen, dat daarna evenwel weer snel verdween, als de volgende meanderbocht van de rivier de boel weer opruimde. Niets kon oud worden in de uiterwaarden. De grote hoeveelheden zand die voortdurend in beweging kwamen zorgden er ook voor dat de rivier zelf breed en ondiep was, en vol zandbanken en eilanden lag.

Daar komt het beeld tevoorschijn dat een paar paragrafen geleden het 'eeuwige' uiterlijk van de rivier genoemd is. Natuurlijk zijn de dijken erg kunstmatige elementen, en de hoge cultuurdruk zorgde voor weinig bomen, maar tot het einde van de negentiende eeuw waren de rivieren zeer beweeglijk, vol eilanden, en de uiterwaarden waren dor en zandig. Wat flora betraf stond er wat de rivier aan zaden meebracht en hier kon gedijen: de later zo beroemde rivierdalflora. Met de bouw van de kribben veranderde dat beeld compleet. Het landschap werd omstreeks 1880 compleet gefixeerd. Erosie en sedimentatie vielen grotendeels stil. De uiterwaarden werden binnen een generatie bedekt door een steeds dikker wordende laag klei die het zandige karakter deed verdwijnen, geulen opvulde en het reliëf deed vervagen. Het landbouwkundig beeld veranderde van schraal zand naar vette klei. De stroomdalflora vertrok.

Op dit moment zijn de meeste uiterwaarden verkleid. Alleen de hoogste plekken van het oude rivierenlandschap steken nog als zandige heuvels boven de kleivlaktes uit. Ze worden gekoesterd door botanici, vanwege de langzaam verdwijnende stroomdalflora die er nog te vinden is. Er zijn een paar kleine plekken waar het zandige karakter nog door de rivier

zelf in stand wordt gehouden, zoals het Millingerduin, en de Plaat in Ewijk.

De uiterwaarden tussen de dijken zijn dus jong, erg jong. De veranderlijkheid was zo groot, dat er ook voortdurend ruzies waren. Want er verdween land, en dat wilde men voorkomen met allerlei maatregelen. Er groeide land aan, en de ruzie ging er dan over van wie dat nieuwe land dan was. Om deze problematiek ontwikkelde zich het beroemde Gelderse waterrecht. Er werden vele processen gevoerd, en daar waren kaarten voor nodig. De archieven liggen dan ook vol met kaarten van de uiterwaarden.

Op die kaarten staan vaak heel gedetailleerd de actieve morfologische processen aangegeven. Die kaarten maken het voor bijna alle uiterwaarden mogelijk om een nauwkeurige reconstructie te maken van de ontstaansgeschiedenis van die jonge landschappen.

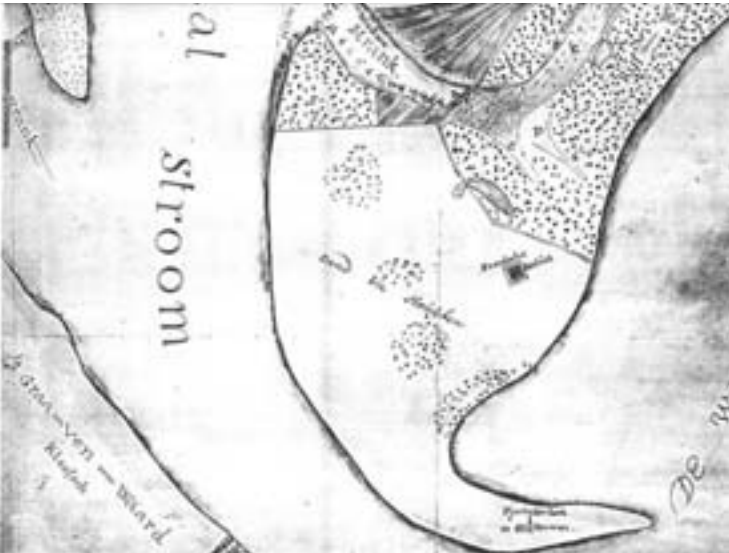
Over natuurontwikkeling in de uiterwaarden wordt veel gediscussieerd. Punt van discussie is vaak het gegeven dat de oude perceelsvormen met hun historische informatiewaarde door het weghalen van de perceelsgrenzen zal vervagen. Dat argument is kenmerkend voor het gebrek aan kennis van het gebied. Grote delen van de uiterwaarden kenden geen perceelsindeling, hoogstens eigendomsgrenzen. Vlak na de aanleg van de kribben was het een hele tijd lang zelfs verboden om perceelscheidingen in de uiterwaarden te hebben. In ieder geval is er in het jonge, snelle landschap van de uiterwaarden niets te vinden dat de historische betekenis van bijvoorbeeld celtic fields in het oude landschap van Drente kan evenaren.

Natuurlijk zijn er historische gegevens te over in de uiterwaarden, maar die stammen bijna allemaal uit de tamelijk recente geschiedenis. Een Romeinse wachttorens in Meinerswijk bij

2 - DE NORMALISATIE VAN DE WAAL. DE NOORDELIJKE HELFT VAN DE PLAAT BIJ EWIIJK, HIER LOENENSE WEL GENOEMD, ZAL WORDEN AFGEGRAVEN. DE ZUIDELIJKE RIVIERARM WORDT DOOR EEN DAM AFGESLOTEN, EN ER WORDEN NIEUWE KRIBBEN AANGELEGD. RIVIERKAART VAN DE WAAL, 1870. HIER WERD DE WAAL GEFIXEERD IN DE GEDAANTE DIE DE RIVIER NU NOG HEEFT.

3 - DE VASTGELEGDE, BEKRIBBDE RIVIER. DE WAAL EN DE PLAAT IN EWIIJK, OMSTREEKS 1995.

4 - DE BIJLAND BIJ HERWEN IN 1772. OP DE AANGROEIENDE ZANDPUNT IS AANGEGEVEN OP WELKE PLEK DE KERK VAN HERWEN, DIE EEN TIENTAL JAAR EERDER VERZWOLGEN WERD, ONDER HET ZAND LIGT. NATIONAAL ARCHIEF 'S-GRAVENHAGE, VTH 551B.

Arnhem is al heel erg oud. Er zijn oude plekken van kastelen, zoals Doorwerth of Loevestein. Hier en daar liggen ook oude dijken en dammen, zoals op het Munnikenland bij Loevestein.. Oude eilanden zijn soms te herkennen in de uiterwaarden, zoals in de Winssense Waard en de Rijnstrangen. Terwijl de Millingerwaard in enkele eeuwen kilometers opschoof, bleef de grens tussen het Hertogdom Gelre en het Graafschap Kleef constant. De waard schoof als het ware onder die politieke grens door. Nog altijd is deze grens te herkennen.

Natuurontwikkeling is langs de genormaliseerde, soms gekanaliseerde rivieren van ons land niet onbeperkt mogelijk. Het is ondenkbaar om de morfologische processen van de eilandenrivier de Waal weer vrij spel te geven. Het is daarom altijd een compromis. Waar zich nog zandige processen afspelen, zoals in Millingen, Ewijk, en in smalle randen overall langs de Midden Waal, keert het zandige karakter met z'n specifieke uiterlijk, rijke flora en grote recreatieve kwaliteiten terug. Ook in de nieuwe situatie steekt het 'eeuwige beeld' van de rivier op onderdelen de kop op.

De uiterwaarden zijn van oudsher, maar vooral na de accumulatie van klei in de laatste anderhalve eeuw, bron van grondstof voor de baksteenfabricage. Er ligt voor deze industrie in feite een onbeperkte hoeveelheid grondstof gereed, niet in de laatste plaats omdat het materiaal steeds weer opnieuw wordt afgezet. Tot voor kort gebeurde de kleiwinning in de vorm van min of meer geometrisch gevormde gaten, waarbij de geometrie bepaald werd door de gebruikte graafmachines en smalspoortjes. In plan Ooievaar is aanbevolen om die werkwijze te verlaten, en in plaats daarvan de klei voorzichtig van de zandige, reliëfrijke onderlaag af

te pellen. Daarmee kwam een stuk landschap dat sinds de normalisatie van de rivier bedolven werd onder de klei, weer aan de oppervlakte. De historische geulen en eilanden werden weer zichtbaar, en de natuur van zandige uiterwaarden kreeg een nieuwe toekomst. Reliëfvolgende ontkeiling is op dit moment de normale praktijk.

In het project Ruimte voor de Rivier is er voor gekozen om de dijken zo min mogelijk te gaan verhogen. In plaats daarvan moeten de uiterwaarden omlaag. In feite keert daarbij een nieuwe vorm van morfologische dynamiek terug in de uiterwaarden. Niet meer de rivier zet de uiterwaarden op zijn kop, maar de graafmachines namens Rijkswaterstaat. Dat biedt enorme mogelijkheden voor natuurontwikkeling. Vanuit historisch perspectief zou het daarbij van het grootste belang zijn om deze projecten zorgvuldig te begeleiden. Er zullen op veel plaatsen geulen door de uiterwaarden gegraven worden. Het maakt natuurlijk veel verschil of daar zorgvuldig een geulcomplex dat ontstond in de 17de, 18de en 19de eeuw onder de afdekkende kleilagen tevoorschijn wordt gehaald, of dat er zonder daar veel op te letten een nieuwe fantasiegeul wordt gegraven. Met zorgvuldige reliëfvolgende ontkeiling is het alsof een oud gebouw van eeuwen pleisterlagen, kalk en roet wordt ontdaan om zichzelf weer te mogen worden. Fortificaties en waterstaatkundige werken zijn natuurlijk ook overal in de uiterwaarden te vinden.

Het is dus niet mogelijk om de rivier van gisteren te herstellen. Het is wel mogelijk om toekomstgericht de historische continuïteit van de uiterwaarden te bewaren en zichtbaar en beleefbaar te maken. Het maakt echt heel veel uit of een watertje een toevallige loop heeft,

voortkomend uit de rekentuigen van ingenieursbureaus, of dat hetzelfde waterstandsverlagende effect bereikt wordt door het weer zorgvuldig openen van een achttiende eeuwse geul.

Natuurontwikkeling en behoud van erfgoed kunnen hier heel goed samengaan. In de oude geulen, en op de weer zichtbaar gemaakte eilanden zal de vegetatie van het rivierenlandschap zich herstellen, met bloemrijke graslanden en de verschillende soorten ooibos. De 'eeuwige vorm' van de rivieren keert voor een deel terug, en ook dat beeld hoort bij het rivierenland en heeft historische informatie in zich.

Kennis en onderzoek

De afgelopen twintig jaar is er heel veel ervaring opgedaan met natuurontwikkeling in de uiterwaarden. Jammer genoeg kan dat van de geschiedschrijving niet gezegd worden.

Gezien het feit dat heel veel uiterwaarden de komende jaren op de schop gaan zou dat moeten veranderen. Om de band met het verleden te behouden, en de historische informatie waarde te behouden zou de aandacht veel sterker naar de geschiedenis van de dynamische uiterwaarden moeten uitgaan. Het gaat dan om de volgende zaken.

Bouwwerken

Steenovens hebben sinds enige tijd veel belangstelling van onderzoekers, en hetzelfde geldt voor fortten. Daaraan zouden waterstaatswerken toegevoegd moeten worden: oude sluisen, duikers, onderdoorgangen zijn nog op veel plekken te vinden, maar verdwijnen ook nog met grote regelmaat.

Dijken en dammen

Er zijn eindeloos veel dijken, dijkjes en dammen in de uiterwaarden aangelegd. Sommige daarvan hebben een grote historische informatie waarde, en zouden het verdienen om in hun vorm, of in ieder geval in de loop van hun tracé bewaard te blijven.

Geulen en eilanden

In de ondergrond van de uiterwaarden zit een complex mozaïek aan oeverwallen, eilanden, steilranden en geulen verborgen die getuigen van de aard van dit landschap in de periode voor de normalisatie van de rivieren. De archieven liggen boordevol kaarten waarop de situaties vanaf ongeveer 1550 in vaak groot detail te zien zijn. Er staan aanwijzingen op die een goed beeld geven van de morfologische processen die actief waren.

Steden en dorpen

Omstreeks 1760 verdween de kerk van

Herwen in de Waal. De buitenbocht ondermijnde de dijk en daarna de kerk. De muurwerken moeten nog steeds te vinden zijn: op een meter of tien in de voormalige buitenbocht, begraven onder zand en klei in de Bijland.

Herwen is niet het enige dorp dat dit lot onderging. De woest uithalende meanders van de Waal, de Grensmaas, de Beneden Maas en de Nederrijn naderden steeds weer op nieuwe plekken de dorpen en steden langs de rivier. Het meest spectaculair gebeurde dat met de Nederrijn bij Arnhem, en met de Maas bij Elsloo in de zestiende - zeventiende eeuw, waar in de archieven tekeningen van spectaculaire ondermijningen van de oevers, met steilranden van tientallen meters hoogte te zien zijn. (afb 2-9)

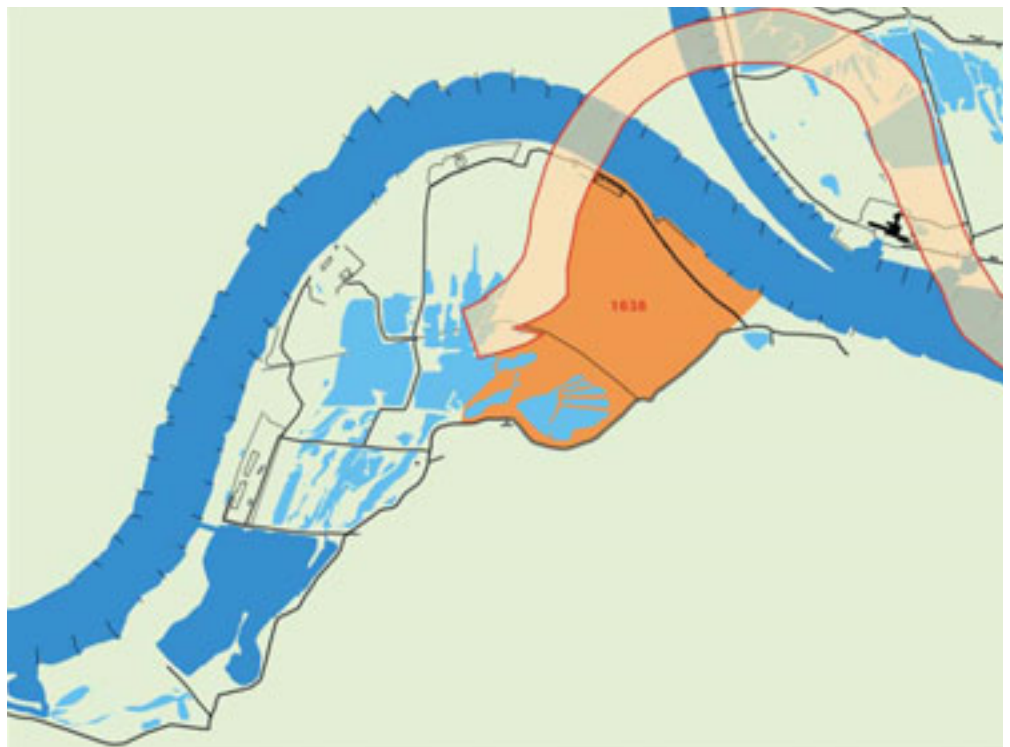
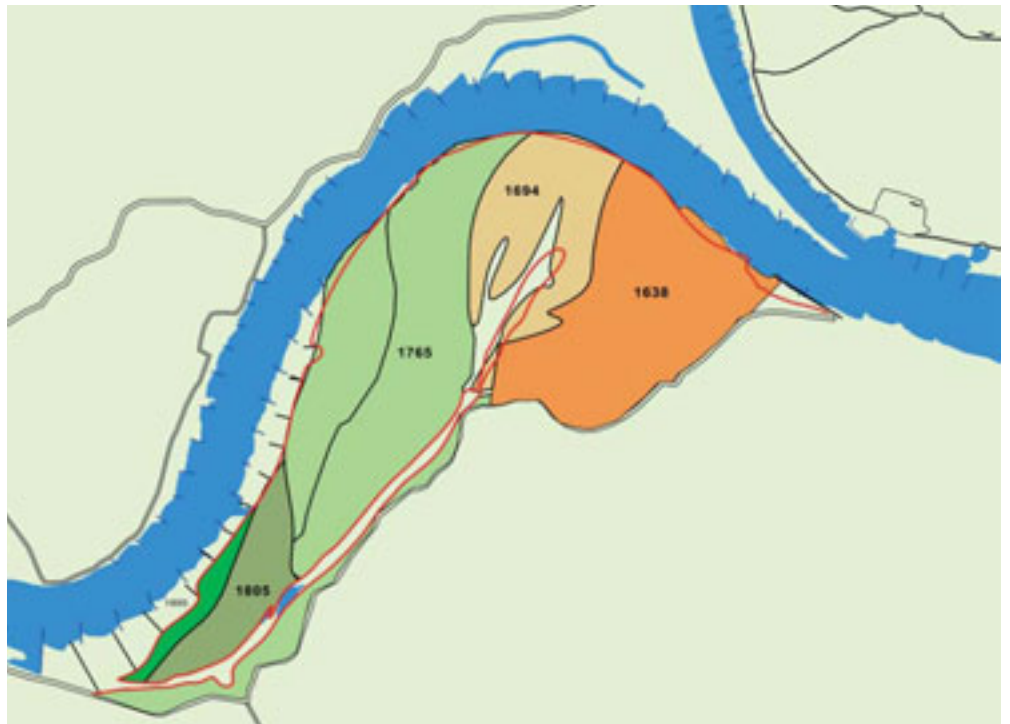
Het rivierengebied is het land van de halve dorpen. Eigenlijk overal waar een oude dorpskerk vlak aan de rivier ligt is de hypothese gewettigd dat de rivier een deel van het oude dorp heeft opgeruimd. Als de naderende catastrofe de kerk naderde, intensiveerden de inwoners hun inspanningen om het gebedshuis te bewaren. Het lijstje van halve dorpen en steden is spectaculair: Emmerich, Kleef, Herwen, kasteel Millingen, Kasteel Engelenburg, Kekerdome, Gendt, Bemmel, Hulhuizen naast Arnhem, Nijmegen, Heerwaarden, Tienhoven aan de Lek, en een hele reeks dorpen langs de Grensmaas, zoals Elsloo met kasteel, en Meers.

Het bijzondere van deze half verdwenen dorpen en steden is, dat de ramp zich in de buitenbocht van de rivier voltrok. Die stroomt daar het snelst, en is er dus het diepst. De Waal kan op zulke plekken vijftien meter diepte halen, de Grensmaas een meter of vijf. Als daar in stukken en brokken gebouwen in terecht kwamen, liggen die dus nu op een flinke diepte, begraven onder zand waarin geen enkele historische gelaagdheid is te onderscheiden.

Bijzondere gebeurtenissen

Frederik Hendrik sloeg de winterkwartieren voor zijn leger vele jaren lang op de Kleine Gelderse Weerd in de Rijnstrangen op. Omringd door water, op een splitsingspunt van rivieren, klaar om snel in actie te kunnen komen op een aantal strategische plekken.

Het waren geen gebouwen, maar een eenvoudig veldkamp in de uiterwaarden, die ook regelmatig overstromden. De Gelderse waard wordt op dit moment reliëfvolgend ontkeid, en het kan bijna niet anders of daar komen sporen van dit zeventiende eeuwse legerkamp te voorschijn.

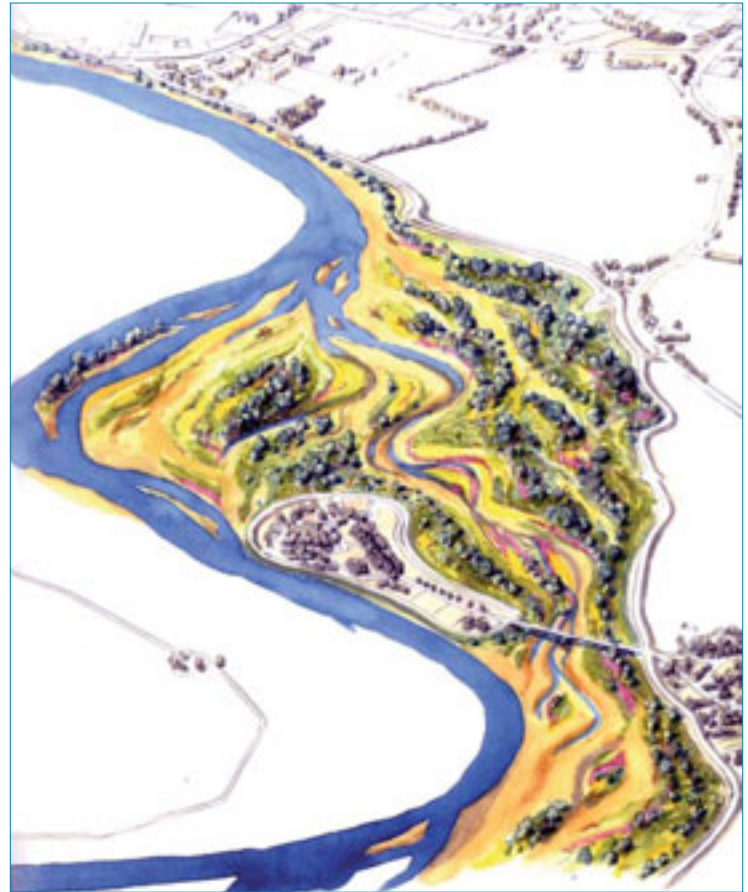
5 (BOVEN) – OOK DE MILLINGERWAARD IS EEN DYNAMISCHE UITERWAARD, DIE VROEGER STEEDS VAN PLAATS VERSCHOOF. DE TOP VAN DE BUITENBOCHT (DE 'SCHAARDIJK') LAG IN 1638 EEN PAAR KILOMETER NAAR HET OOSTEN.

6 – HET JONGE LANDSCHAP. DE ONTSTAANSPERIODE VAN DE VERSCHILLENDE DELEN VAN DE MILLINGER EN KEKERDOMSE WAARD.

Conclusie

Natuurontwikkeling en aandacht voor het behoud van erfgoed kunnen heel goed samengaan. De natuurbeelden die bij natuurontwikkeling tevoorschijn komen, zijn natuurlijk nieuw en gebaseerd op de nieuwe situatie.

Maar die natuurbeelden hebben zoveel van het 'eeuwige beeld' van het riviersysteem in zich, dat de natuurbeelden als door een venstertje een blik veroorloven op de historische verschijningsvorm van het landschap. Het rivierengebied heeft een jonge, eigen

7 – HET DORPJE VISSERSWEERT AAN DE MAAS, OMGEVEN DOOR DE GRIND- EN ZANDBANKEN VAN EEN RIVIER MET MEERDERE GEULEN, EN EILANDEN BEGROEID MET OOBOS. DE DIKKE LIJNEN GEVEN DE DAMMEN EN DE NIEUWE STANDAARD GEUL AAN VAN DE GENORMALISEERDE MAAS. ROND 1860 WERD DE NORMALISATIE UITGEVOERD. RIVIERKAART MAAS, 1880.

8 – ARTIST IMPRESSION VAN DE NIEUWE GREN SMAAS. HET OUDE DORPJE VISSERSWEERT MOET OOK VROEGER ZO TUSSEN DE ZICH VERLEGGENDE GEULEN EN GRINDBANKEN GELEGEN HEBBEN. TEKENING JEROEN HELMER. VOORLOPIG ONTWERP GREN SMAAS.

geschiedenis. De dynamiek van de rivier, de hoge mate van veranderlijkheid dus, wordt vaak niet goed onderkend. De geschiedschrijving van de morfologie van het gebied, en van specifieke zaken als verzvolgen dorpen en steden is onderbelicht.

Om vanuit overwegingen van het behoud van historische continuïteit in het landschap een bijdrage te kunnen leveren aan de grootschalige herinrichting van het riviereengebied door kleiwinning en het project Ruimte voor de Rivier is veel meer historisch onderzoek nodig. Dat onderzoek zal zich dan ook nog eens niet moeten richten op een statische situatie, maar op dynamische landschap waarvan tot 1880 veranderlijkheid het vaste kenmerk was.

TOTALE VERNIEUWING: DE GREN SMAAS

De Grensmaas, het stuk Maas tussen Borg-haren en Maaseik, is een heel ander verhaal. Grind komt in Nederland vrijwel alleen voor in Limburg en op de Noordzee. Het Lim-

burgse grind voorziet al decennia lang voor een heel groot deel in onze nationale behoefte. Het is overal te vinden in het beton van onze gebouwen en viaducten.

Tot 1990 gebeurde de winning ervan in diepe gaten in de omgeving van Roermond. Aanvankelijk was dat een vorm van roofofbouw, waarbij gewoon alles uit de grond gehaald werd en er een vrij willekeurig gevormd gat in de grond achterbleef. Langzamerhand kwam er meer aandacht voor de latere functie van de meren die zo ontstonden: waterrecreatie, jachthavens, stranden. Maar omstreeks 1990 was de stemming in Limburg fel gekant tegen uitbreiding van de grindwinning. ‘Haal het maar uit de Noordzee’ was het motto. Zowel de provinciale overheid als de landelijke waren het daar mee eens. Er was evenwel een praktisch probleem. De overschakeling zou geleidelijk moeten gebeuren, en Limburg moest nog enkele tientallen miljoenen m³ grind leveren.

Op die manier ontstond er een ‘window of

opportunity’ in de publieke opinie en de politiek om een nieuwe manier te vinden om die laatste miljoenen – het werd uiteindelijk zo’n vijftig miljoen – te winnen. Niet meer op de oude manier met diepe gaten, die als verwoesting van het landschap ervaren werd, maar op een andere manier waardoor de provincie er mooier op zou worden.

Dat was het begin van het Grensmaas project. Op de 50 kilometer van Maastricht naar Maaseik stroomt de Maas heel steil naar beneden. Zestig tot zeventig cm per kilometer, dat is heel wat steiler dan de tien tot 15 centimeter op de boven Waal. Bovendien stroomt de Maas daar over grof grind, waar de rivier zich niet diep een bedding in kan vormen. Het gevolg was dat meanders zich op dat traject heel erg beweeglijk toonden. Het landschap was nog veel dynamischer dan het landschap langs de Rijntakken.

Ook de Grensmaas werd in de 2de helft van de 19de eeuw genormaliseerd, net als de

Rijntakken. Van de beweeglijke ondiepe rivier werd een smalle goot gemaakt met in steen gelegde oevers, die onbeweeglijk in het landschap bleef liggen. Door grindwinning in het bed van de rivier werd deze meters verdiept, tot er eigenlijk alleen een smalle goot over was. Nevengeulen werden gesloten. Ook hier verdween het oude reliëf van geulen en eilanden langzaam onder een dikke laag van latere afzettingen.

Wat de scheepvaart betreft was de situatie anders. Op de Rijntakken ontwikkelde die zich zo sterk, dat de Waal nu de drukst bevaren rivier van de wereld is. Bij de Grensmaas gebeurde dat niet. Er waren weliswaar plannen voor kanalisatie, maar uiteindelijk waren het drie kanalen die de scheepvaart afwikkelde. De Zuidwillemsvaart op de westelijke oever, het Julianakanaal op de oostelijke oever, terwijl de scheepvaart vanaf het Waalse industriegebied naar zee door het Albertkanaal werd verzorgd. Geen scheepvaart op de Grensmaas dus, en dat leidde ertoe dat de rivier vrijwel vergeten werd. De kunstmatige goot waartoe de rivier verworden was, speelde vooral een rol als afvoer van water. Af en toe trad de rivier nog wel eens buiten de oever, maar dat was zelden vergeleken bij de dominante rol die de rivier vroeger had.

Het nieuwe plan voor de verplichte grindwinning in Limburg werd begin jaren negentig ontwikkeld in samenspraak tussen Provinciale ambtenaren en politiek en natuurontwikkelaars. Herstel van de oorspronkelijke rivierprocessen door het openen van de oude geulen - het recept van de Rijntakken - had geen zin. Daarvoor lag de rivier al veel te diep. Bovendien zou het geen grind opleveren, alleen met kolengruis uit de mijnen vervuilde klei. Het idee ontstond om de hele oude riviervlakte, voor zover die nog bestond, enkele meters te laten zakken. Daarbij zou de gevraagde hoeveelheid grind ruimschoots gewonnen kunnen worden. Door maar iets minder dan de helft van de in de overstromingsvlakte aanwezige grind af te graven, en de rest te laten zitten, zou de rivier een heel nieuw gebied krijgen om zijn eigen karakteristieke gedrag van meandering en zich vaak verleggende bochten tentoon te kunnen spreiden. Vrijwel totale vernietiging van het bestaande landschap dus. De bestaande riviervlakte was ook heel jong, maar de morfologie uit het verleden zou volledig worden afgegraven, en enkele meters lager zou een nieuwe mogen ontstaan. Op enkele plekken in het gebied lagen elementen met een hogere ouderdom, die niet in later eeuwen verspoeld waren. In Borgharen een nederzetting op een eilandje uit de ijzertijd, een Romeinse villa en een Merovingische nederzetting. Vissersdorpen op

oude eilanden bij Maasband en Vissersweert. Een oude boerderij bij Meers. Deze elementen werden zorgvuldig gespaard in de plannen. Maar het algemene beeld is toch dat het oude landschap geheel verdwijnt, en er zich een nieuw landschap mag ontwikkelen.

Hoe dat landschap eruit zou gaan zien was in grote lijnen wel bekend. Sterke morfologische activiteit, met een meergeulensysteem en zich steeds verleggende meanders en parallelle geulen. Op de oevers en eilanden zou oobos gaan groeien van wilg en zwarte populier. Openheid zou overheersen door de sterke eroderende kracht van de rivier, die een krachtige tegenkracht tegen bosvorming zou vormen.

Er waren twee bronnen voor dit beeld van de toekomst. Op de eerste plaats de overvloed aan kaarten die ook hier nauwkeurig het morfologische gedrag van de oude Maas in beeld bracht. Hoewel de omstandigheden natuurlijk anders werden - nieuwe begrenzingen van de dalvlakte, andere waterafvoeren - was dit beeld toch goed uit de oude kaarten af te leiden. De andere bron was een rivier in Frankrijk met karakteristieke die erg op de Grensmaas leken: de Allier. Die rivieren zijn niet hetzelfde, maar lijken op een aantal punten wel sterk op elkaar.

Bij de plannen voor de Grensmaas gaat het dus van de ene kant om de totale vernietiging van het bestaande landschap. Van de andere kant

kwam daar wel de archetypische 'eeuwig durende gedaante' van een grindrivier voor in de plaats. De nieuwe, vrijwel natuurlijke rivier zal de gedaante aannemen die bij de omstandigheden van bodem, klimaat, afvoer en helling hoort.

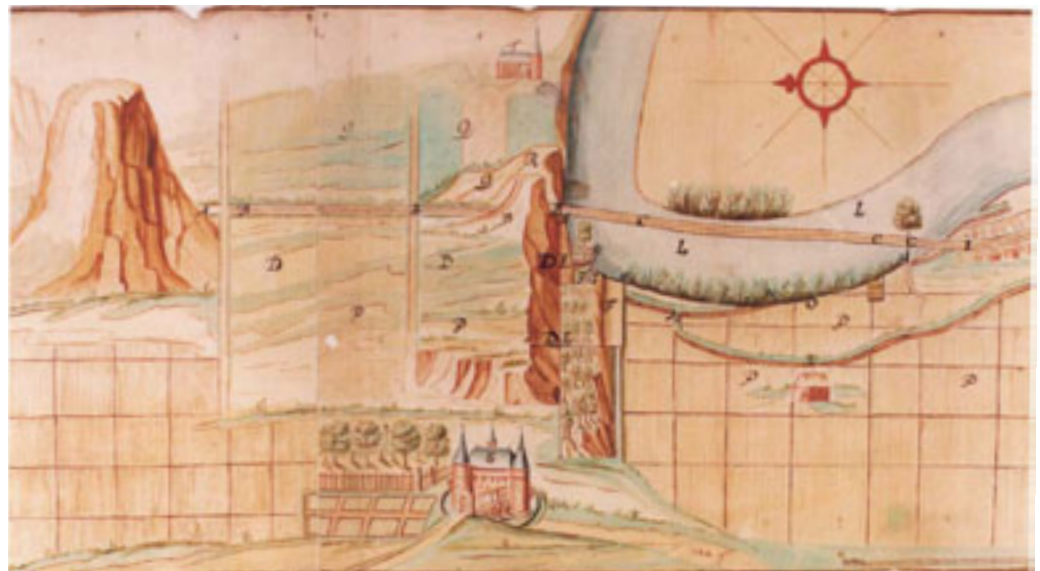
De oude rivier zal verdwijnen. Deze leek nog maar erg weinig op de rivier die er de duizenden jaren tussen de laatste ijstijd en de normalisatie van 1880 had gelegen. De rivier die er gaat komen is helemaal nieuw, maar zal in zijn gedaante en werking naar de toekomst toe naadloos aansluiten bij de Maas van voor 1880.

Het concept van een nieuwe rivier vol oorspronkelijke en authentieke verschijnselen sprak in Limburg aan. Toen het concept ook nog eens een eind kon maken aan alle overstromingen op dat traject was het pleit beslecht. Na wat proefnemingen bij Meers ging het project in oktober 2008 bij Borgharen-Itteren officieel van start.

De filosofie achter het plan maakt een rare kronkel door een wedergeboorte uit een verworpen situatie te bewerkstelligen. Een volkomen verlaten van het oude, en een sprong naar het authentieke in de toekomst.

De kwaliteit van wat er zal gaan gebeuren hangt af van de integere manier waarop de nieuwe rivier aan zijn eigen morfologische processen zal worden toevertrouwd.

Er dreigen van verschillende kanten gevaren.

9 - DE BOCHT BIJ IN DE MAAS BIJ ELSLOO EN MEERS, 1670.

DE MEANDER DIE DE MAAS IN DE ZESTIENDE EN ZEVENTIENDE EEUW VORMDE, VAAGDE EEN DEEL VAN DE DORPEN KLEIN EN GROOT MEERS WEG. DE ROUTE TUSSEN MEERS EN ELSLOO VERDWEEN OOK (OP DE KAART BIJ L), EN DE RAND VAN HET LIMBURGSE HEUVELLAND BIJ ELSLOO (KERKJE) WERD STEIL ONDERGRAVEN, WAARBIJ GROTE STUKKEN LAND ONSTABIEL WERDEN, AFBRAKEN EN NAAR BENEDEN GLEDEN. KASTEEL ELSLOO VERDWEEN IN DE RIVIER, KASTEEL STEIN (VOORGROND) BLEEF GESPAARD.

10 - DE ALLIER HEEFT KARAKTERISTIEKEN DIE OP DE GRENSMAAS LIJKEN. EEN STEILRAND ZOALS ER ZICH IN DE ZEVENTIENDE EEUW ZICH BIJ ELSLOO VOORDEED IS DAAR NOG STEEDS MORFOLOGISCH ACTIEF AANWEZIG.

Maximaliseren van de grindwinning is de grootste bedreiging. Waarom moet de helft van het grind blijven zitten, als we alles eruit halen brengt dat meer geld op, en de bedding kan worden opgevuld met die grove stenen uit de grindwinning die toch onverkoopbaar zijn. Dat zou oppervlakkig gezien wel lijken op een grindrivier, maar in de praktijk zou het namaak worden. Voor de rijke morfologische processen van zo'n rivier is nu eenmaal het hele scala aan bodemmateriaal nodig, van heel fijn zand via verschillende soorten grind tot grote stenen. Een kunstrivier zou het resultaat zijn, zonder eilanden, zonder zand- en grindbanken, zonder veranderlijkheid en beweeglijkheid, zonder steile oevers voor oeverzwaluwen.

Menselijke bemoeizucht is een tweede gevaar. Nu al worden er in de rivier drempels aangelegd, die de afloop van de natuurlijke processen zullen hinderen. De stroomversnelling in de Maas bij Meers is het zichtbare effect van een breuk in de diepe ondergrond van het gebied, de geologie die zichtbaar is. In de nieuwe Maas zullen een paar stroomversnellingen komen die het gevolg zijn van een compromis aan de vergadertafel over een probleem ergens op de oever. Het verschil in informatiewaarde en afleesbaarheid van het landschap is enorm. Voor de recreant zal het niet veel uitmaken, die gaat ook op een door

een ambtelijk compromis gevormde stroomversnelling wel joelend naar beneden. Voor de authenticiteit van de rivier is het ernstig.

Het project Grensmaas is met de betere naam 'Gemeenschappelijke Maas' ook aangeslagen aan de Vlaamse kant, waar met voortvarendheid en vanuit de eigen situatie ook aan het plan wordt gewerkt.

Het plan voor de Vlaams-Nederlandse Maas gaat 20 jaar in beslag nemen. Tot die tijd levert het ons een groot deel van het benodigde zand en grind.

Het resultaat kan een mooie, natuurlijke rivier zijn in een dichtbevolkt gebied, waar velen van kunnen genieten. Een rivier met een breuk naar het verleden, maar met continuïteit in zijn verschijningsvorm.

De laatste jaren is veel onderzoek gedaan naar de ecologische aspecten. Er is er morfologisch onderzoek gedaan. Vergelijkingen met de Allier zijn uitgewerkt.

Maar ook hier heeft de geschiedsbeoefening een achterstand. De archieven in Maastricht liggen vol met kaarten waar de morfologische processen die kenmerkend zijn voor de rivier op staan. Vanuit dat kaartmateriaal zou het erfgoed van het 'eeuwige gezicht' van de rivier de komende 20 jaar bewaakt moeten worden.

Authenticiteit en vervalsing

Natuurontwikkeling heeft zich na enkele decennia van vaak heftige kritiek en discussie ontwikkeld tot de toonaangevende natuurstrategie. Zelfs onze trotse Nederlandse strijd tegen het water is er nu op geënt. Als het kan geen dijkverhoging meer is het adagium, en de uiterwaarden en weerden van de grote rivieren worden ingericht met verlaagd maaiveld, nevengeulen en veel riviernatuur.

Natuurlijk ontstaan er ook meteen ontsporingen. Hier en daar zijn de ideeën over natuurontwikkeling ontworteld geraakt van hun oorsprong. Het lijkt er soms op of in natuurontwikkelingsland alles mag en kan. Wat je ook doet, het levert altijd wel een leuk natuurbeeld op. Onder het mom van 'natuurtechnisch grondverzet' wordt op allerlei plaatsen een kunstmatig microreliëf aangelegd, dat geen enkele relatie meer heeft met de aardkundige processen die tot de kenmerkende en historische bodemvormen hebben geleid. Een maaiveld op de Veluwe dat gevormd is door ijs, geboetseerd door smeltwater, en dat zijn huidige vorm heeft gekregen door inwerking van wind en stuifzand, wordt zonder blikken of blozen op de bulldozer genomen en kapot gereten tot er een 'ecologisch veelbelovend' microreliëf ontstaat. Daarmee wordt de informatiewaarde van het landschap teniet gedaan, en de continuïteit van de millennia lange ontwikkeling verbroken. Er zal zich best een mooie natuur ontwikkelen, maar de diepe wortels met het oude landschap zijn afgescheurd.

Eenzelfde proces doet zich voor bij de beken. De voorbije generaties van waterbeheerders hebben de Nederlandse waterhuishouding drastisch aangepast, en al wat krom was rechtgetrokken. Nu raakt het omgekeerde in de mode. Op steeds grotere schaal worden rechte sloten weer vergraven tot kromlopende watergangen. Ook hier is de naïviteit vaak groot. Een meanderende beek is in deze opvatting kennelijk een beek waar een bocht in zit, en dus worden met de graafmachine de beddingen in bochten gelegd. Maar dat is namaak. Een sloot waar een bocht in zit, is evenwel weinig meer dan een sloot waar een bocht in is gemaakt, en ver verwijderd van een beek met een levend meanderingsproces. In een meanderende beek zorgt het proces van erosie en sedimentatie en niet de graafmachine ervoor dat er zich in de loop der tijd steeds verleggende bochten ontwikkelen, die zich vervlechten tot een dynamisch netwerk van oude en nieuwe, levende en afgesneden bochten. Dat is natuurontwikkeling.

Tot overmaat van ramp worden vaak ook nog

beken aangepakt die in hun vorm en ligging een grote historische informatiewaarde hebben. Middeleeuwse rechte watergangen die quasi-kronkelende natuurvriendelijke oevers krijgen – daar is de verkeerde keuze gemaakt. Vormen die horen bij beken in het zand worden overgedragen op beken in het veen. Geulen van rivieren die horen bij het getijdengebied worden nagegraven in de middenloop. Goedbedoelende biologen hebben nog een andere manier van natuurbouw ontwikkeld. Door de eisen die organismen aan hun leefomgeving stellen groepsgewijs te bundelen, komen ze tot plannen voor biotoop- of habitatbouw. Als de kenmerken van de leefomstandigheden van een bepaalde ecologische groep bekend zijn – bijvoorbeeld de planten en dieren van een zoetwatergetijde gebied – dan wordt een plan gemaakt waarin staat hoeveel vierkante meter diep water, hoeveel ondiep water en hoeveel droog land er nodig is. Dat wordt dan gegraven, en de nieuwe natuur kan van start. Bij zulke plannen is niet het onderliggende landschap en de werkzame processen richtinggevend, maar van die processen en van de geschiedenis losgekoppelde verschijningsvormen. Een namaaklandschap dus, een gemanipuleerd lego-landschap waar planten groeien en dieren leven op plekken die door biologen berekend zijn. De authenticiteit van zulke natuurbouw is ver te zoeken. Het heeft weinig te maken met het revitaliseren van de oorspronkelijk in het landschap aanwezige krachten. De relatie met het bijbehorende cultuurlandschap dat ontstond door de menselijke bewoning van dat natuurlandschap is zoek. Zulke manipulatieve natuurbouw is als het aanleggen van een dierentuin, leuk om naar de dieren te kijken misschien, maar als natuurlandschap pure namaak, en schadelijk voor de authentieke informatiewaarde van het historische zowel als het natuurlijke landschap. Het verbreken van de historische continuïteit en veronachtzamen van de authentieke morfologische en ecologische processen, is een grote bedreiging voor de samenhang, de ruimtelijke kwaliteit en de culturele / natuurlijke eenheid van ons landschap.

De bedoeling van natuurontwikkeling is om binnen de samenhang van hier thuishorende gebeurtenissen te blijven. In de loop der geschiedenis zijn veel natuurlijke processen in ons landschap stilgelegd en onwerkzaam geworden. Deze eerbiedwaardige oorspronkelijke processen liggen in een soort slaaptostand te wachten tot ze zich weer kunnen ontplooien. Door deze aloude en authentieke processen te analyseren, en weer een kans te geven, worden de slapende prinsessen weer wakker, en krijgt de natuur die hier thuishoort

weer de kans zich te ontplooien. Dat schaadt de authenticiteit niet. De mens heeft in de loop der tijd de natuurlijke systemen zo beïnvloedt dat er een cultuurlandschap ontstond dat getuigt van ons rijke culturele verleden. Door nu hier en daar de cultuurdruk te verlichten, keert diezelfde oorspronkelijke natuur daar weer terug. Daar zit een relatie van oorzaak en gevolg tussen. Het cultuurlandschap is een antropogene afgeleide van het natuurlandschap. Terugkeer van een stukje van dat natuurlandschap laat het cultuurlandschap zijn plaats van geboorte zien. Die samenhang verrijkt het palet van wat er waargenomen en beleefd wordt, dat verrijkt de historische betekenis en de natuurlijke rijkdom. Het sluit de cirkel tussen heel vroeger en nu.

Literatuur

- Bruin, Dick de, Dick Hamhuis, Lodewijk van Nieuwenhuize, Willem Overmars, Dirk Sijmons en Frans Vera. (1986). *Plan Ooievaar, De Toekomst van het Rivierengebied*. Arnhem
- Groen, J. van der (1670) *Den Nederlandtsen Hovenier*. Amsterdam.
- Helmer, W., A. Klink, W. Overmars & G. Litjens, (1992). *Levende Rivieren*. Studie in opdracht van het Wereld Natuur Fonds. WNF-rapport. (N/E/D/Fr) ISBN 90 74595 01 4 bijlagen
- 1. De Rijn, een broodmager ecosysteem met meer dan genoeg voedsel. A. Klink
- 2. *De Waal en de Winssense Waard*. W. Overmars
- 3. *Rivierkundige aspecten van op grote schaal meestromende nevengeulen*. Waterloopkundig Laboratorium, Hermjan Barneveld
- 4. *Nevengeulen langs de Nederlandse rivieren*. W. Overmars
- Helmer, W., W. Overmars & G. Litjens, (1991). *Toekomst voor een grindrivier*. Hoofdrapport. Studie in opdracht van de Provincie Limburg. 64 p. Stroming bv. ISBN 90 74647 06 5
- Deelrapporten:*
- 1. *Lokatiestudie Stadsmaas*. Overmars, W., G. Litjens & W. Helmer
- 2. *Lokatiestudie Grensmaasvallei*. Overmars, W., W. Helmer & G. Litjens
- 3. *Lokatiestudie Eiland in de Maas*. Overmars, W., W. Helmer & G. Litjens
- 4. *Lokatiestudie Maasplassen*. Overmars, W., W. Helmer & G. Litjens
- 5. *Rivierkundige aspecten van natuurontwikkeling*. Helmer, W., G. Klaassen & W. Silva
- 6. *Hydrologie*. Garritsen, A.C. & W. Helmer
- 7. *Milieuaspekten van natuurontwikkeling*. Botterweg, J. & W. Helmer
- 8. *Agrarische betekenis van het Maasdal*. Derks, W.
- 9. *Economische haalbaarheid van het Grensmaasproject*. Afd. Bodem, Hoofdgroep Verkeer, Waterstaat en Milieu, Provincie

Limburg

- 10. *Landschapsecologische visie*. Helmer, W.
- Jonge, Jannamarie de, en Noline van der Windt. (2007). *Doorbraken in het Rivierengebied. De levensloop van transformeren-de concepten en hun netwerken in het centrale rivierengebied 1970-2005*. Alterra Rapport 1502, Wageningen.
- Marsman, Hendrik, (1936). *Herinneringen aan Holland*
- Overmars, Willem, (1992). *De Rijnstrangen, Historisch-Morfologische studie*. Laag Keppel.
- Overmars, W, W. Helmer, G. Litjens, W. Bosman en G. Kurstjens, (1994). *Beuningse Uiterwaarden, levende rivieren, natuurontwikkeling langs de Waal*. Laag Keppel.
- Overmars, Willem, (2008). *Historisch-morfologische Atlas van de Rijntakken in de Gelderse Poort*. Millingerwaard - Kekerdomsche Waard *Erlecomse Waard*. Pdf op: www.wildernis.eu - atlas Rijntakken.
- Overmars, Willem, (2008). *Ontwikkeling van Buiten Ooij, Oude Waal en Stadswaard 1650-2000*. Pdf op: www.wildernis.eu - atlas Rijntakken.
- Ploegmaker, Huub, (2008). *Doorbraken in beleid. Crises en hervorming in de Ruimtelijke Ordening & de rol van voorstanders van verandering in dit proces*. Masterthesis Planologie, Radboud Universiteit Nijmegen. Hoofdstuk 6.
- Thijsse, Jac. P. (1938). *Onze Grootte Rivieren*. Verkade album.
- Saeijs, Henk, Toine Smits, Willem Overmars and Daphne Willems (2004) *Changing estuaries, changing Views*. Nijmegen.
- Vos, PC & R.M. van Heeringen (1997) *Holocene geology and occupation history of the Province of Zeeland*. In: M.M. Fischer (ed) *Holocene evolution of Zeeland* (SW Netherlands), Haarlem, Woerdeman, Trudi drs. (1984-2008). *Het landgoed Slangenburg, een gaaf bewaarde Nederlandse barokaanleg uit 1679, deel III in Slangenburg, huis, landgoed en bewoners*. Historische Vereniging Deutekom, Doetinchem, 1ste druk 1984, 5de druk 2008.
- Woerdeman, Trudi en Willem Overmars, (2002). *Vier eeuwen natuurbeleving in Nederland in tuinkunst en landschapsschilderkunst. 'De wildernis overwonnen, geïdealiseerd en herontdekt: naar een nieuwe wildernis'*. Artikelenreeks in Groen 2002: *De wildernis overwonnen, 17de en 18de eeuw*. maart 2002, blz 53-61; *de wildernis geïdealiseerd, eind 18de en 19de eeuw*. mei 2002, blz 43-49; *de wildernis herontdekt, 21ste eeuw*. juni 2002, blz 44-52. ■